СИСТЕМА ДОКТОРА СМОЛЛА І ПРОФЕСОРА ПІРІА

© Український переклад. Ю. Я. Лісняк, 1992.

Восени 18.. року, коли я подорожував по південних провінціях Франції, мій маршрут проліг за кілька миль від одного відомого Maison de Sante, тобто приватної божевільні, про яку я багато чув у Парижі від своїх знайомих лікарів. Доти я ніколи не бував у таких закладах, тож і вирішив, що проґавити таку нагоду було б нерозумно; тож я запропонував своєму супутникові (чоловікові, з яким я випадково познайомився за кілька днів перед тим) звернути зі свого шляху на годину-дві й оглянути цей заклад. Він не погодився — по-перше, тому, що поспішав, а по-друге — тому, що, як і більшість людей, жахався побачити божевільних. Одначе попросив мене, щоб я з самої тільки чемності не відмовляв собі в задоволенні своєї цікавості, і сказав, що їхатиме не кваплячись, так що я зможу наздогнати його того ж дня або, в крайньому разі, другого. Коли я прощався з ним, у мене з'явилась думка, що дістати дозвіл на огляд божевільні, можливо, буде нелегко, і я сказав йому про це. Він погодився: справді, якщо я не знайомий особисто з директором закладу, паном Майяром, і не маю до нього рекомендаційного листа, можуть виникнути труднощі, бо правила в цих приватних божевільнях суворіші, ніж закони громадських лікарень. Але, додав мій товариш, він сам кілька років тому познайомився з паном Майяром, отож згоден провести мене до брами закладу й відрекомендувати, хоча через своє ставлення до божевілля зайти до лікарні не зможе.

Я подякував йому, і, звернувши з битого шляху, ми поїхали зарослим травою путівцем, який за півгодини майже згубився в густому лісі, що вкривав підніжжя гори. Цим вогким похмурим лісом ми проїхали зо дві милі й аж тоді побачили санаторію. Вона містилась у химерному замку — chateau,— старому, зовсім занедбаному, ледве чи й придатному для житла. Вигляд його сповнив мене невимовним страхом, і я, спинивши

коня, хотів був уже завернути назад. Та скоро засоромився своєї легкодухості й рушив далі.

Коли ми під'їхали до брами, я побачив, що вона ледь прочинена і в щілину хтось визирає. Ще за мить той чоловік вийшов, звернувся до мого супутника на ім'я, щиро потиснув йому руку й запросив досередини. То був сам пан Майяр.

Огрядний вишуканий добродій старої школи, з витонченими манерами, сповнений поважності, гідності й владності — одне слово, дуже імпозантний.

Мій товариш, відрекомендувавши мене, пояснив, що я хочу оглянути заклад, і, діставши запевнення пана Майяра, що до мене виявлять усіляку увагу, попрощався. Більш я його не бачив.

Коли він поїхав, директор завів мене до надзвичайно чепурної віталеньки, де поміж інших прикмет витонченого смаку було багато книжок, малюнків, вазонів з квітками й музичних інструментів. У каміні весело палахкотів вогонь. За фортепіано сиділа молода, дуже вродлива жінка й співала арію з опери Белліні; коли я ввійшов, вона урвала пісню й чемно, грацiйно привітала мене. Голос у неї був тихий, і вся поведінка — якась скута. Мені здалось, що у виразі її обличчя є сліди якоїсь скорботи; воно було надзвичайно — хоча, як на мій смак, не неприємно — бліде. Вбрана жінка була в глибоку жалобу; я відчув у серці повагу, зацікавлення і захват.

В Парижі я чув, що в закладі Майяра панують порядки, які звичайно називають "системою заспокоєння": будь-яких кар уникають, навіть до ізоляції вдаються рідко, і пацієнтам, хоч за ними й стежать потай, начебто полишають якнайбільше волі; більшості дозволяють ходити по будинку й садку в звичайному одязі, а не в лікарняному.

Пам'ятаючи все це, я говорив у присутності молодої дами дуже обережно, бо не міг бути певен, що вона душевно здорова; і справді, якийсь неспокійний блиск у її очах мимохіть наводив на думку, що це не так.

Тому я обмежився в розмові самими загальними темами, і то такими, що не могли, на мою думку, засмутити чи роздратувати навіть божевільного. На все, що я казав, вона відповідала цілком розумно, та й власні її зауваження відзначалися бездоганно здоровим глуздом; але тривале знайомство з метафізикою маній навчило мене не покладатися на такі свідчення душевного здоров'я, тому я під час усієї розмови дотримувався такої ж обережності, як і спочатку.

Незабаром чепурний служник у лівреї приніс тацю з фруктами, вином та іншими ласощами, я скористався з пригощання, а молода жінка скоро вийшла. Тоді я запитально глянув на господаря.

— Ні,— сказав він,— ні, це моя родичка, небога. Дуже самостійна жінка.

— Щиро перепрошую за підозру,— відказав я,— але, звичайно, ви й самі мене виправдаєте. В Парижі добре знають, як чудово тут у вас поставлено справу, і я, розумієте, подумав: цілком можливо...

— Так, так... не треба виправдовуватись. Це скоріш я мав би дякувати вам за таку похвальну обережність. В молодих людях не часто трапляється така передбачливість, і внаслідок нерозважності декого з наших відвідувачів уже сталось не одно прикре непорозуміння. Поки була в дії моя давніша система і пацієнтам дозволялося ходити, де їм заманеться, серед них часто траплялись напади буйства, викликані необачною поведінкою тих, хто приходив оглянути заклад. Тому мені довелося запровадити сувору систему ізоляції, і жодна людина, на стриманість якої я не можу покластись, не буде пропущена до самої клініки.

— Поки була в дії ваша давніша система? — спитав я, повторивши його вислів.— То виходить, що "система заспокоєння", про яку я стільки чув, уже не чинна тут?

— Так, ось уже кілька тижнів як ми зреклись її назавжди,— відповів, господар.

— Ви мене дуже здивували! Він зітхнув і пояснив:

— Ми вирішили, що абсолютно необхідно вернутися до давніх методів. Небезпечність цієї системи була очевидна завжди, а її переваги дуже перебільшувано. По-моєму, в нашому закладі її випробувано так ретельно, як більш ніде. Ми вдавалися до всіх засобів, які тільки може винайти розумна людяність. Шкода, що ви не оглядали нашої клініки раніше, а то ви б самі змогли зробити висновок. Але я гадаю, що ви знайомі з системою заспокоєння до подробиць.

— Та ні. Я чув про неї тільки з третіх чи четвертих уст.

— Тоді я в загальних рисах можу схарактеризувати її тим, що при цій системі хворих ніби "уласкавлюють". Ми не перечили ніяким фантазіям, що можуть спасти на думку божевільному. Навпаки, ми не тільки терпіли їхні вихватки, а навіть заохочували. Не існує іншого доказу, що так впливав би на слабкий розум божевільного, як reductio ad absurdum (1). У нас, наприклад, були хворі, що вважали себе курми. Лікування полягало в тому, щоб тлумачити це як незаперечний факт, а коли сам хворий недостатньо усвідомлював цей "факт", казати йому, що він дурний, і з тиждень не давати йому їсти нічого, крім того, чим звичайно живляться кури. Таким чином, жменька кукурудзи й жменька ріні творили чудеса.

(1) Зведення до нісенітниці (латин.).

— І невже такого виду лікування досить?

— Де там! Ми покладали великі надії на прості розваги — такі, як музика, танці, взагалі гімнастичні вправи, гра в карти, книжки певного гатунку і таке інше. Ми вдавали, ніби кожного пацієнта лікуємо від якоїсь банальної недуги, і ніколи не вживали слова "божевілля". Одним з важливих пунктів було спонукати кожного хворого, щоб стежив за вчинками всіх інших. Відновити у психічнохворого віру у власний розум і розважність — це означало посіяти в ньому цілковиту довіру до нас. Таким способом ми дістали змогу відмовитись від штату доглядачів, що обходився дуже дорого.

— І ніяких кар у вас не було?

— Ніяких.

— І ви ніколи не ізолювали своїх пацієнтів?

— Дуже рідко. Час від часу хвороба котрогось із них досягала кризового стану, або ж із ним ставався раптовий напад буйства, і тоді ми заводили його до таємної комірчини, щоб те буйство не передалося іншим, і держали там скільки треба, до того часу, коли його вже можна було випустити до інших. А справді буйних божевільних ми тут не тримаємо, їх перевозять до громадських шпиталів.

— А тепер ви змінили цей порядок — і, гадаєте, на краще?

— Безперечно. У такої системи є свої вади й навіть небезпечні риси. На щастя, тепер її відкинуто в усіх приватних клініках Франції.

— Мене дуже дивує те, що ви сказали,— відповів я.— Адже мене запевняли, що тепер в усій країні не застосовується жоден інший метод лікування маній.

— Ви ще молоді, друже мій,— відповів господар,— але настане час, коли ви навчитеся судити про те, що діється на світі, самостійно, не

покладаючись на чужі балачки. Не вірте нічому почутому, а побаченому вірте лиш наполовину. А щодо наших психіатричних клінік, то вас увів в оману якийсь невіглас. Та після обіду, коли ви як слід відпочинете з дороги, я з задоволенням покажу вам увесь свій заклад і познайомлю вас із системою, яка, на мій погляд і на думку всіх, хто ознайомився з нею в дії, незрівнянно ефективніша за всі винайдені досі.

— І винайшли її ви самі? — спитав я.

— Яз гордістю визнаю,— підтвердив він,— що це справді так, принаймні до деякої міри.

Так я розмовляв із паном Майяром годину чи дві, поки він показував мені садок та теплиці.

— Показати вам своїх пацієнтів зараз я не можу,— сказав він.— Для вразливої натури у таких видовищах завжди є щось відворотне, і я не хочу зіпсувати вам апетит. Спершу пообідаємо. Можу пригостити вас телятиною по-сенменульському з цвітною капустою в "оксамитній" підливі, а потім келихом "Кло д'Вужо" — і тоді вам легше буде спокійно дивитися на них.

О шостій годині доповіли, що обід готовий, і господар провів мене до великої їдальні, де вже зібралося досить численне товариство — душ двадцять чи тридцять. Всі вони видимо були люди з високих кіл, добре виховані, хоча в надміру розкішних убраннях відчувалась надто демонстративна вишуканість модного курорту. Я завважив, що принаймні дві третини їх були жінки, і декотрі з них убрані так, що це важко було б назвати добрим смаком за уявленнями сьогоднішніх парижан. Наприклад, кілька жінок, аж ніяк не молодших за сімдесят років, аж блискотіли коштовностями — перснями, браслетами, сережками — й були безсоромно декольтовані. Я помітив також, що лиш на небагатьох убрання було добре пошите — чи, власне, добре підігнане до статури. Розглядаючи всіх, я побачив ту привабливу дівчину, що з

нею пан Майяр познайомив мене у віталеньці, і вкрай здивувався, побачивши, що вона має на собі фіжми, черевички на високих підборах і брудного чепчика з брюссельського мережива, завеликого на неї, так що личко здавалось кумедно маленьким. Коли я побачив її вперше, вона була вбрана в глибоку жалобу, що дуже личила їй. Одне слово, в уборах усього товариства була якась химерність, і через це я спочатку вернувся до думки про "систему заспокоєння" й вирішив, що пан Майяр просто не хотів сказати мені всієї правди до обіду, щоб я не бентежився за столом, коли пересвідчуся, що обідаю разом з божевільними; але я пригадав, як мені розповідали в Парижі, що південці-провінціали люди досить ексцентричні і що в них збереглось багато допотопних звичок. А коли я поговорив з кількома застільниками, мої побоювання вмить розвіялись до решти.

Їдальня, хоча досить затишна й простора, не була прибрана надто вишукано. Наприклад, підлога не застелена килимом; правда, у Франції часто обходяться без килима. Та й на вікнах не було завісок, а позачиняні віконниці надійно страхувалися залізними шпугами, накладеними навскоси — як у нас на вікнах крамниць. їдальня, як я примітив, містилася в одному з крил будинку, тому вікна були в трьох стінах, а двері — в четвертій. Вікон було не менше як десять.

Стіл був накритий розкішно. Весь заставлений срібним посудом і завалений смачними стравами. Надмір був чисто варварський. Тих страв вистачило б для бенкету цілому плем'ю анаків. Я за все своє життя не бачив такої щедрої й непомірної витрати ласих наїдків. Правда, в сервіруванні було небагато доброго смаку, і мої очі, звиклі до спокійного освітлення, аж різало від. сяйва безлічі воскових свічок у срібних канделябрах, розставлених на столі й скрізь, де лишень було місце. Прислуговувало за столом кілька лакеїв, а в дальшому кінці їдальні, за великим столом, сиділо семеро чи восьмеро музикантів із скрипками, флейтами, тромбонами й барабаном. Ці люди страшенно докучали мені в перервах між стравами, бо ті незліченні варіації гамору, що вони зчиняли, вдаючи, ніби це музика, нітрохи не тішили мене, хоча, здавалось, чудово розважали всіх інших за-стільників.

Загалом я не міг не думати, що в усьому побаченому тут є відтінок химерності; але ж яких тільки немає на світі людей, і думок, і звичаїв! А я в своєму житті подорожував так багато, що не міг не засвоїти принципу nil admirari (1); отож спокійно сидів праворуч від господаря і, маючи добрий апетит, віддавав належне всім смачним стравам, ставленим переді мною.

(1) Нічому не дивуйся (латин.).

Тим часом за столом точилася жвава розмова.. Як звит чайно, найбільше говорили жінки. Я скоро пересвідчився, що майже всі тут люди освічені; а господар був невичерпним джерелом добродушних оповідок і жартів. Він анітрохи не боявся нагадувати про своє директорство в Maison de Sante; і взагалі, на мій подив, душевні, хвороби були улюбленою темою всіх присутніх. Я почув дуже багато кумедних історій, що стосувалися витівок пацієнтів.

— У нас тут був колись один чоловік,— сказав низенький огрядний добродій, що сидів праворуч від мене,— то він уявляв себе чайником; до речі, хіба не дивно, що така ідея зароджується в головах у божевільних дуже часто? Навряд чи знайдеться у Франції хоч одна санаторія для душевнохворих, де не було б людини-чайника. Наш добродій був олов'яним чайником і щоранку полірував себе замшею та віденським вапном.

— А крім того,— втрутився високий чоловік, що сидів навпроти нього,— нещодавно тут був один такий, що забрав собі в голову, ніби він віслюк. У переносному розумінні це була чиста правда. Він неабияк докучав нам, і вдержати його в рамках пристойності було нелегко. Дуже довго він. не хотів їсти нічого, крім будяків; та від цієї гадки ми дуже скоро вилікували його, не даючи йому більше нічого, самі будяки. А крім того, він увесь час хвицався ногами — ось так, ось так...

— Пане де Кох! Будьте ласкаві поводитись пристойно! — перебила його літня дама, що сиділа поряд.— Не розмахуйте своїми ногами! Ви мені парчеву сукню зіпсували! Ну невже неодмінно треба ілюструвати свої слова такими різкими рухами? Наш гість напевне зрозумів би вас і без цього. Далебі, ви поводитесь надто безпосередньо.

— Mille pardons! Ma'm'selle! (1) — відповів, на це пан де Кох.— Тисячу разів перепрошую! Я не хотів вас образити. Мадемуазель Лаплас, пан де Кох просить у вас такої честі — випити з ним!

Пан де Кох низько вклонився, церемоніально поцілував власну руку й цокнувся келихом з мадемуазель Лаплас.

— Дозвольте мені, друже мій,— мовив лан Майяр, звертаючись до мене,— дозвольте мені передати скибочку оцієї телятини по-сенменульському: ви пересвідчитеся, що вона надзвичайно смачна.

В цю хвилину троє дужих лакеїв саме обережно ставили на стіл величезний таріль, на якому стояло те, що видалось мені "monstrum, horrendum, informe, ingens, cui Lumen ademptum" (2). Та, придивившись ближче, я побачив, що то всього-на-всього маленьке телятко, запечене цілим і поставлене в тарелі навколішки, з яблуком у зубах — як у Англії сервірують зайця.

(1) Тисяча перепрошень, мадемуазель (фр.).

(2) Диво-потвора страшлива, почварна, що світла вгашає (латин.).

— Дякую, не треба,— відказав я.— Сказати правду, я не дуже полюбляю телятину по-сен... як там воно? По-моєму, вона мені вадить. Але я переміню страву, візьму собі трохи кроля.

На столі було ще кілька тарелів: те, що лежало на них, видавалося звичайнісінькою кролятиною по-французькому; велика смакота, можу вас запевнити.

— П'єре! — гукнув господар.— Переміни тарілку цьому панові, дай йому бочок із отого кроля "під кота"!

— Що, що? — перепитав я.

— Отого кроля "під кота".

— Ні, дякую... я передумав. Я краще візьму трохи шинки.

У цих провінціалів, подумав я, ніколи не знаєш, що тобі подадуть. Не хочу я їхнього кроля "під кота"— якщо це тільки не кіт "під кроля".

— А потім,— підхопивши урвану нитку розмови, озвався від, дальнього кінця столу ще один із застільників, схожий на трупа,— а потім, поміж інших дивовиж, колись, досить давно, ми мали одного пацієнта, так той уперто вважав, що він — кордовський сир. Ходив скрізь із ножем у руці й умовляв усіх знайомих, щоб відрізали скибочку від його стегна.

— То, звичайно, був великий дурень,— докинув ще один,— але годі рівняти його з певним суб'єктом, котрого знаємо всі. ми, за винятком нашого гостя. Я маю на увазі того, що мав себе за пляшку шампанського й раз у раз бахкав корком та сичав — ось так.

Він украй вульгарно, як на мій погляд, застромив великого пальця правої, руки за ліву щоку, вихопив його зі звуком, схожим на бахкання корка, а потім, притуливши кінчик язика до передніх зубів, різко засичав. Так він сичав добру хвилину, імітуючи шумування шампанського. Я добре бачив, що така поведінка не до вподоби панові

Майярові; але той не сказав нічого, і нитку розмови підхопив худющий низенький чоловічок у великій перуці.

— А був ще й такий невіглас,— сказав він,— що вважав себе жабою, і треба сказати, він таки справді був дуже схожий на жабу. Хотів би я, щоб ви, добродію, побачили його,— звернувся чоловік до мене,— вас би надзвичайно потішило те, як природно це в нього виходило. Я можу тільки пошкодувати, що він не був жабою насправді. Як він. скрекотав: "бре-ке-ке-ке-ке!", "бре-ке-ке-ке-ке!", як він кумкав — це був просто шедевр! А коли, випивши келих-другий вина, ставив лікті на стіл — отак-о,— та розтягував рота, отак-о, та вилупляв очі, отак-о, та починав кліпати ними швидко-швидко, то я вас запевняю: ви не могли б надивуватися з такої геніальності.

— Не маю сумніву,;— відказав я.

— А ще,— озвався котрийсь,— був у нас такий П'єр Гайяр, що мав себе за понюх тютюну, то його страшенно мучило те, що він не міг узяти сам себе двома пальцями в щіпку.

— А був іще Жюль Дезульєр, теж великий дивак, що схибнувся на думці, ніби він — гарбуз. Він не давав спокою кухареві, щоб той начинив ним пиріг, а кухар нізащо не погоджувався, аж сердився. А я от зовсім не певен, що гарбузовий пиріг із Дезульєра не був би дуже доброю стравою!

— Ви мене дивуєте! — відказав я й запитально подивився на пана Майяра.

— Ха-ха-ха! Хе-хе-хе! Хі-хі-хі! Хо-хо-хо! — зареготав той.— Добре, дуже добре! Не дивуйтеся, друже! Наш приятель жартун — не треба розуміти його надто дослівно.

— А потім,— озвався ще хтось із-за столу,— був ще Буффон Легран — теж досить незвичайний тип. Він зсунувся з глузду через кохання і уявив, ніби в нього дві голови. Одна, як він твердив, була головою Ціцерона, а друга — від лоба до рота Демосфеновою, а від рота до підборіддя — головою лорда Брума. Цілком можливо,, що він. помилявся; але вас би він переконав, що має рацію, бо він був дуже красномовна людина. Він був до решти захоплений ораторським мистецтвом і не міг утриматись від його демонстрації. Наприклад, він мав звичку стрибати через обідній стіл отак-о, і... і...

Тоді сусід цього оповідача поклав йому руку на плече й щось прошепотів йому на вухо; оповідач враз умовк і сів.

— А крім того,— заговорив той, що спинив його,— був у нас іще Буллар, дзига. Я називаю його дзиґою, бо він. справді був під владою кумедної, хоча й не зовсім безглуздої химери, ніби його обернено в дзигу. Ви б луснули зі сміху, якби побачили, як він крутився. Бувало, цілу годину на одному підборі крутиться, отак-о...

Тепер уже той, кого він щойно спинив, зробив із ним те саме.

— Але ж ваш пан Буллар божевільний! — на весь голос вигукнула одна старенька дама.— Та ще й дурний! Бо хто це, дозвольте спитати, коли чув, щоб людина була дзиґою! Це ж безглуздя. Пані Жуайоз, як ви самі знаєте, була розумніша. У неї теж була химера, але не позбавлена здорового глузду, і та химера тішила всіх, хто мав приємність бути знайомим з нею. Розміркувавши як слід, вона вирішила, що якась фатальна випадковість обернула її на півника; але, ставши півником, вона поводилась пристойно. Надзвичайно ефектно лопотіла крильми — отак-отак-отак — а кукурікала просто розкішно! Кукуріку! Кукуріку! Кукуріку-у-у-у-у!

— Пані Жуайоз, будьте ласкаві поводитись як годиться! — сердито перебив її господар.— Або поводьтесь так, як личить дамі, або вийдіть із-за столу: вибирайте!

Старенька (я був здивований, що її названо пані Жуайоз, хоч вона сама щойно говорила про якусь пані Жуайоз, мов про третю особу) вся почервоніла на лиці й страшенно збентежилась від. того докору. Понурила голову ,й не відг повіла жодним словом. Але тему підхопила інша, молода жінка. То була красуня з віталеньки, вже знайома мені.

— Так, пані Жуайоз була нерозумна,— вигукнула вона,— але в тому, що робила Ежені Сальсафет, видно багато здорового глузду. Ежені Сальсафет була дуже вродлива й аж хворобливо скромна молода жінка, якій звичайна манера одягатися здавалась непристойною, і вона надумала одягатися так, щоб бути не всередині одежі, а зовні. Врешті, це робиться дуже, дуже просто. Треба тільки зробити отак... а потім отак-отак-отак, а потім отак-отак-отак, а потім...

— Господи, мадемуазель Сальсафет! — заволав зразу десяток голосів, —г— Що ви надумали? Отямтесь! Досить! Ми вже бачимо, добре бачимо, як це робиться! Годі, годі! — і кілька душ уже схопилися з-за столу, щоб перешкодити мадемуазель Сальсафет зрівнятись убранням з Венерою Медицейською; але раптом ця сцена вельми ефектно завершилася гучними криками, чи то вереском, що долетів із середньої частини будинку.

Ці крики добре-таки шарпонули мої нерви; але решти товариства мені стало просто жаль. Я ще зроду не бачив, щоб гурт розумних людей так перелякався. Всі вони зблідли, наче трупи, і, зіщулившись на своїх стільцях, трусились та пускали слину з переляку, чекаючи, що крики залунають знову. І вони залунали — гучніше й, видимо, ближче, і втретє, вже зовсім гучно, і вчетверте — цього разу вже тихіше. Коли крики урвалися, товариство вмить збадьорилось, пожвавішало, почались балачки та жарти. Тоді я наважився спитати, що то за пригода.

— Дурничка,— відказав пан Майяр.— Ми звикли до таких речей і не звертаємо на них великої уваги. Божевільні час від. часу влаштовують такий концерт: один починає, інші підхоплюють, як ото буває з собаками вночі. Правда, інколи трапляється, що за такими концертами йдуть спроби вирватись на волю; тоді, звичайно, не уникнеш певної невеликої небезпеки.

— І скільки тут у вас пацієнтів?

— Тепер усього десятеро.

— Мабуть, переважно жінки?

— Ні, якраз ні — самі чоловіки, і то все дужі хлопці, мушу сказати.

— Та невже! А я весь час гадав, що більшість душевнохворих — із слабкої статі.

— Так воно звичайно й є, але не завжди. Ще недавно у нас тут було двадцять сім пацієнтів, і з них вісімнадцять жінок; але відтоді, як бачите, все змінилося.

— Так, як бачите, все змінилось,— утрутився той чоловік, що зачепив був ноги мадемуазель Лаплас.

— Так, як бачите, все змінилося,— хором підхопила решта.

— Ану припніть язики! — гримнув сердито господар. І все товариство притихло на цілу хвилину. Одна жінка сприйняла наказ пана Майяра цілком дослівно, бо висолопила язика — довжелезного, між іншим,— і рішуче притримувала його обома руками до кінця розмови.

Я нахилився до пана Майяра і пошепки спитав його:

— А ота дама, котра щойно говорила... ну, котра закукурікала,— у неї, мабуть, легка форма? Зовсім легка?

— Легка форма? — перепитав він, видимо здивовано.— Що ви хочете сказати?

— Ну, тільки трошечки уражена? — пояснив я, показуючи на свою голову.:— Я гадаю, що в неї недуга не надто... не дуже небезпечна?

— Mon dieu! (1) Що це вам спало на думку? Ця дама, моя добра приятелька, пані Жуайоз, здоровісінька, як я сам! Звісно, у неї є свої дивацтва, але ж, самі знаєте, старі жінки — дуже старі жінки,— всі. більш-менш дивачки!

(1) Господи! (Фр.)

— Безперечно,— погодився я,— безперечно! А решта оцих панів і дам?

— Це все мої друзі та доглядачі,— перебив мене пан Майяр, гордо підвівшись.— Мої добрі друзі й помічники.

— Як! Усі? — здивувався я.— І жінки теж?

— А то ж як! Ми б не змогли обійтися тут без жінок, бо жінки — найкращі доглядачки душевнохворих; розумієте, у них свої, способи, їхні блискучі очі справляють незвичайну дію — чимось схожу на гіпнотичну дію зміїних очей.

— Звичайно, звичайно! — погодився я.— Але поводяться вони трохи чудно... вони трошки химерні, правда? Вам не здається?

— Чудно? Химерні? Ви справді так гадаєте? Ну звісно, ми тут на півдні не дуже церемонні... Робимо те, що нам хочеться, тішимося життям, ну, і взагалі, розумієте...

— Звичайно,— підхопив я,— звичайно!

— Ну, може, й "Кло д'Вужо" трохи вдарило в голову... Воно трохи надміру міцне, правда ж?

— Звичайно,— погодився я,— звичайно. До речі, добродію, чи так я зрозумів, що система, до якої ви вдались замість славнозвісної "системи заспокоєння", полягає в неухильній суворості?

— Аж ніяк. Необхідна тільки сувора ізоляція; одначе ставлення до хворих, тобто саме лікування, скоріш приємне для пацієнтів, ніж неприємне.

— І ця нова система — ваш власний винахід?

— Не зовсім. Деякі його елементи запозичені в професора Смолла, про якого ви, звісно, чули; ну, і є в моїй схеї 'і деякі відміни, що їх авторство, радий відзначити, належить знаменитому Піріа, з яким, коли не помиляюся, ви маєте честь бути близько знайомим.

— Мені соромно признатися,— сказав я,— але я ніколи не чув ні про одного, ні про другого.

— Господи! — вигукнув господар, ураз відсунув стілець від. столу і здійняв угору обидві руки.— Не може того бути! Невже ви справді хочете сказати, що ніколи навіть не чули ні про високовченого доктора Смолла, ні про славетного професора Піріа?

— Мушу визнати своє невігластво,— відповів я,— але правда над усе. Проте мені страшенно соромно, що я не знайомий із працями таких, без

сумніву, визначних людей. Тепер я розшукаю їхні праці й простудіюю старанно. Пане Майяр, ви справді, мушу визнати, засоромили мене!

І це була правда.

— Годі, не треба, мій юний друже,— ласкаво сказав господар.— Випиймо краще по келиху сотерну.

Ми випили. Товариство без церемоній узяло з нас приклад. За столом гомоніли, жартували, сміялись, висловлювали безліч нісенітниць, скрипки вищали, барабан гуркотів, тромбони ревли, наче мідні бики Фаларіда, і що більше пили, то дужче всі розгулювались, аж поки настав справжній пекельний шабаш у мініатюрі. Тим часом ми з паном Майяром над пляшками сотерну й вужо розмовляли далі, змушені через гамір аж кричати. Бо слово, вимовлене звичайним тоном, мало не більше шансів дійти до слуху, ніж голос риби з дна Ніагарського водоспаду.

— Добродію! — проревів я йому на вухо.— Перед обідом ви, здається, сказали, що в давній "системі заспокоєння" є певна небезпека. Яка ж?

— Так,— потвердив він,— справді, в .цьому таїться велика небезпека. Примхи божевільних годі передбачити; і, на мою думку, як і на думку доктора Смолла та професора Піріа, дозволяти їм ходити скрізь без нагляду ніколи не буде безпечно. Божевільного можна, як то кажуть, "заспокоїти" на певний час, але кінець кінцем він. буде дуже схильний збунтуватися. Велика хитрість божевільних уже увійшла в прислів'я. Коли душевнохворий щось надумає, він. приховує свій, задум напрочуд обачливо, і та спритність, із якою він. удає душевноздорового, являє для метафізика одну з найскладніших проблем у вивченні людської свідомості. Коли божевільний здається цілком розумним, саме час надягати на нього гамівну сорочку.

— Але ж та небезпека, шановний пане, про яку ви говорите... з власного досвіду... за час вашого керівництва в цьому закладі... Ви

маєте практичні підстави. вважати свободу для божевільних ризикованою?

— В цьому закладі?.. З власного досвіду?.. Мабуть, що так. Наприклад, у цьому самому закладі не дуже давно відбулась така подія. Тоді "система заспокоєння" ще була чинна, і пацієнти ходили на волі. Вони поводилися напрочуд добре, підкреслено добре, і будь-хто, наділений розумом, міг би здогадатися, що вони кують якусь диявольську інтригу, з самого вже того, що вони поводились так напрочуд добре. І, звичайно, одного чудового ранку наглядачам позв'язували руки й ноги і повкидали в палати, де їх тримали, ніби це вони божевільні, а справжні божевільні привласнили роль доглядачів.

— Та що ви кажете! Я ще зроду не чув такого безглуздя!

— Але це факт — і все це скоїв один дурень... один душевнохворий, що забрав собі в голову,, ніби він винайшов нову систему утримання божевільних, кращу за всі, відомі доти. Мабуть, він. захотів випробувати свою систему, отож і підбив решту пацієнтів на змову з метою повалення влади.

— І він домігся свого?

— Атож. Пацієнти змусили доглядачів помінятися з ними місцями. Власне, не зовсім так, бо доти пацієнти були вільні, а наглядачів позамикали в палатах і поводилися з ними, мушу сказати, не вельми лагідно.

— Але ж, напевне, швидко відбулась контрреволюція? Такий стан речей не міг існувати довго. Сусіди з околиці... і відвідувачі, що приїздили оглянути заклад... не могли не зчинити тривоги.

— Отут ви помиляєтесь. Ватажок бунтівників був надто хитрий. Він не впускав ніяких відвідувачів — тільки одного молодика впустив якось,

бо той був такий дурний на вигляд, що його не було чого боятись. Його він. впустив і показав йому заклад, просто для відміни, аби розважитись. А як тільки досхочу накепкувався з нього, так і випустив — хай собі їде.

— І довго тут правили божевільні?

— О, досить довго! Не менше місяця, а наскільки довше — не можу точно сказати. А тим часом, можете бути певні, божевільні таки добре порозкошували! Вони поскидали свою вбогу одіж і понадягали розкішні фамільні убори та коштовності, які знайшли в домі. В підвалах замку було вдосталь вина, а ті божевільні з біса добре знаються на ньому. Одне слово, не бідували.

— А лікування? Яке саме лікування застосовував до пацієнтів той призвідця бунту?

— Ну, бачте, божевільний — це не конче дурень, як я вже зауважив, і, на мою щиру думку, лікування було багато краще, ніж доти. Його система була дуже ефективна... проста... чиста... без ніякої мороки... надзвичайно приємна... одне слово...

Та враз міркування господаря були перервані новими криками — такими самими, як ті, що спантеличили нас нещодавно. Та цього разу крики швидко наближалися.

— Боже! — вигукнув я.— Напевне, ваші божевільні вирвались на волю!

— Дуже боюся, що ваша правда,— відказав пан Майяр, поблідневши, як стіна.

Ледве він договорив, як гучний крик і прокльони почулися за вікнами; а тоді враз стало зрозуміло, що якісь люди знадвору хочуть

проникнути до їдальні. В двері почали грюкати неначе молотом, а віконниці хтось торсав із величезною силою.

В їдальні зчинився жахливий переполох. На мій превеликий подив, пан Майяр заліз під стіл. Я сподівався від нього більшої рішучості. Музиканти, що останні чверть години явно були надміру п'яні й не могли виконувати своїх обов'язків, тепер посхоплювались, похапали інструменти, видерлись на стіл, враз заграли "Янкі Дудл" — хай не дуже зграйно, але з надлюдським запалом, і грали, поки не скінчилась вся буча.

Тим часом не великий обідній стіл, між пляшки та келихи, вискочив той самий добродій, котрого перше насилу стримали від такого стрибка. Ставши у відповідну позу, він розпочав довгу промову,— напевне, дуже поважну, от тільки за галасом не чути було ні слова з неї. Ту ж мить чоловік, що вважав себе за дзиґу, заходився з величезною енергією крутитись по всій їдальні, широко розкинувши руки, так що він і справді скидався на дзигу й збивав з ніг кожного, хто траплявся йому на дорозі. А ще за мить, зачувши гучне бахкання корка та сичання, я скоро розгледів, що видає ті звуки чоловік, який за обідом зображував пляшку шляхетного напою. А тоді ще чоловік-жаба заходився скрекотіти так, ніби від кожного звуку, що виходив з його вуст, залежало спасіння його душі. І всі ті звуки перекривало безнастанне ревіння віслюка. Але моя старенька приятелька пані Жуайоз була так жахливо збентежена, що в мене аж сльози виступили. Вона забилась у куток біля каміна й раз у раз вигукувала на весь голос: "Кукуріку-у-у-у!"

І враз настав катастрофічний кінець тієї драми. Оскільки всі тільки репетували, вищали та кукурікали, ніхто не чинив опору зусиллям тих, що добивалися знадвору, всі десятеро вікон майже одночасно розчахнулись. Я ніколи не забуду того подиву й жаху, що його відчував, дивлячись, як у ті вікна вдирається й змішується з нами, горлаючи, тупаючи ногами, розмахуючи руками, сиплючи удари, ціле військо якихось створінь, що спочатку видались мені шимпанзе, орангутангами та бабуїнами з мису Доброї Надії.

Мене жорстоко побили, та врешті я закотився під софу й заліг там тихо. Але, пролежавши з чверть години й пильно прислухавшись до всього, що діялось у їдальні, я нарешті більш-менш розшолопав усю трагедію. Виявилося, що пан Майяр, оповідаючи про того божевільного, котрий підбив своїх товаришів на бунт, мав на увазі самого себе. Два чи три роки перед тим цей добродій справді був директором санаторії, але збожеволів сам і опинився серед пацієнтів. Мій супутник подорожі, що відрекомендував мене, цього не знав. Доглядачів — їх було десятеро — несподівано скрутили, викачали їх у смолі та пір'ї й замкнули в підвалах. Там їх тримали ув'язненими понад місяць, і весь цей час пан Майяр щедро наділяв їх не тільки смолою та пір'ям (звідси і назва його системи, чи то системи доктора Смолла та професора Піріа), а й хлібом та водою, якою їх поливали з шланга день у день. Врешті один доглядач утік крізь каналізаційний отвір і визволив решту.

У замку відновили "систему заспокоєння" з істотними змінами; але я не можу не погодитись із паном Майяром, що й його "лікування" було по-своєму вельми інтенсивне. Як він слушно зауважив, воно "дуже ефективне... просте... чисте... без ніякої мороки".

Я можу тільки додати, що, обшукавши всі бібліотеки Європи, так досі й не знайшов жодного примірника праць доктора Смолла й професора Піріа.